

στώνει πὼς ὑπάρχει μιὰ φωνητικὴ σὲ σύγκρουση μὲ μιὰ τεχνητὴ γλῶσσα.

Ὁ Ψυχάρης μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὸ Παρίσι ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολὴ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1886, παίρνει ἀφορμὴ ἀπὸ τὶς διαλεκτολογικὲς μελέτες ποὺ ἔκαμε στὴ Χίο καὶ δίνει στοὺς μαθητὲς του στὴν *Ecole des Hautes Etudes* μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων καὶ τῆς μεθόδου ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ τὴ μελέτη τους. Παράλληλα ἐρμηνεύει καὶ μεσαιωνικὰ κείμενα, ποὺ τὰ μεταφράζει καὶ σὲ ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ σὲ δημοτικὴ γλῶσσα. Τὴν ἐπόμενη πανεπιστημιακὴ χρονιά (1887-88) — ἔχει τώρα καὶ τὸν *Emile Legrand* τιμῆς ἕνεκα ἀνάμεσα στοὺς ἀκροατὲς του — διδάσκει στοιχεῖα νεοελληνικῆς γραμματικῆς καὶ ἐρμηνεῖα νεοελληνικῶν κειμένων, καθὼς καὶ ἱστορία τῆς νέας ἑλληνικῆς. Τὸν ἐπόμενο πάλι χρόνον (1888-89), ἴσως καὶ μὲ τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ εἶχε προκαλέσει τὸ *Ταξίδι*, ποὺ ἐν τῷ μεταξύ εἶχε κυκλοφορήσει, οἱ μαθητὲς τοῦ Ψυχάρη ἀυξάνονται καὶ ἔχουν τὴν εὐκαιρίαν νὰ μελετήσουν, στοιχεῖα τῆς νέας ἑλληνικῆς, βυζαντινὴ γλῶσσα μὲ ἀφειρητὰ βυζαντινὰ κείμενα καὶ τὸν ὁμηρικὸ γλωσσικὸ τύπον καὶ τὴν κατοπινὴν του ἐξέλιξιν⁶². Πρέπει ἀκόμη νὰ ἀναφέρω πὼς ὁ Ψυχάρης ἔμενε ἑκτακτος καθηγητῆς (*maître de conférences*) στὴν *Ecole des Hautes Etudes* ὡς τὸ 1896, ὅποτε ἔγινε *directeur d'études*, πῆρε δηλαδὴ τὸν τίτλον ποὺ ἔχουν οἱ ταχτικὸι καθηγητὲς τῆς Σχολῆς αὐτῆς. Ἐπίσης γιὰ ἕνα χρόνον ἀπὸ τὸ Μάρτη τοῦ 1887 ἐχρημάτισε βοηθὸς τοῦ *Emile Legrand* στὴν *Ecole des Langues orientales vivantes*.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς πνευματικὸς καρπούς τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ ταξιδιοῦ στὴν Ἑλλάδα εἶναι πρῶτα-πρῶτα μιὰ πλατεῖα μελέτη τοῦ Ψυχάρη μὲ τὸν τίτλον: *Quelques observations sur la phonétique des parois et leur influence sur les langues communes*, ποὺ δημοσιεύεται τὸ 1888 καὶ ἀναδημοσιεύτηκε πολὺ ἀργότερα⁶³. Ἄλλ' ἄλλος εἶναι ὁ σημαντικὸς πνευματικὸς καρπὸς τῆς περιόδου τοῦ Ψυχάρη στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολή. Προτοῦ ὅμως κάμωμε πλατύτερον λόγον γιὰ τὸ ἱστορικὸ τοῦτο ἔργον τοῦ

62. Ὅλες οἱ πληροφορίες οἱ σχετικὲς μὲ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ψυχάρη συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὶς ἑκθέσεις τοῦ τμήματος φιλολογικῶν καὶ ἱστορικῶν ἐπιστημῶν τῆς Σχολῆς Ἀνωτέρων Σπουδῶν τοῦ Παρισιοῦ. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὴ θέση του στὴ Σχολὴ αὐτὴ θὰ τὴ διατηρήσῃ ὁ Ψυχάρης ὡς τὶς 31 Ὀκτωβρίου 1928. Τὸ 1904 θὰ διαδεχθῇ τὸν *Emile Legrand* στὴν ἔδραν τῆς νέας ἑλληνικῆς τῆς Σχολῆς ἀνατολικῶν γλωσσῶν τοῦ Παρισιοῦ, ὅπου θὰ διδάξῃ ἐπίσης ὡς τὸ τέλος Ὀκτωβρίου 1928. Ἄς προσθέσω ὅτι στὴν πανεπιστημιακὴ δραστηριότητά του Ψυχάρη ἀναφέρεται ἕνα ποίημά του μὲ τὸν τίτλον *Méditations*, ποὺ τὸ δημοσίευσε στὴ συλλογὴ του: *Le Crime du roste*, Παρίσι 1913, σ. 56-8.

63. *Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 187-237. Γυρίζοντας στὴ Γαλλίαν ὁ Ψυχάρης συντάσσει ἐπίσης ἐπίσημη ἑκθεσὴ τῆς περιόδου του μὲ χρονολογίαν 10 Δεκεμβρίου 1886, ποὺ δημοσιεύεται πολὺ ἀργότερα, τὸ 1890, καὶ ἀναδημοσιεύεται στὸν Α' τόμον τῶν *Quelques travaux*, σελ. 323-36.

Ψυχάρη, εἶναι ἀνάγκη νὰ μελετήσωμε ἀπὸ κοντὰ κάποιες ἰδέες τοῦ Ψυχάρη ποὺ θὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ πλησιάσωμε μὲ μεγαλύτερη κατανόησιν τὸ ἔργον τοῦτο, τὸ *Ταξίδι*, καθὼς καὶ γενικώτερα τὴν ὅλη προσωπικότητα τοῦ Ψυχάρη, καθὼς τώρα παίρνει τὴν ὀριστικὴν της, μποροῦμε νὰ ποῦμε, διαμόρφωσιν.

Στὸ ἄρθρον ποὺ ὁ Ψυχάρης ἐδημοσίευσε τὸ 1893 γιὰ τὸ δάσκαλό του τὸ *Gaston Paris*⁶⁴ παρατηρεῖ πὼς δύο εἶναι τὰ οὐσιαστικὰ προσόντα ποὺ πρέπει νὰ ἔχῃ ἕνας ἐπιστήμονας: τὸ πάθος καὶ ἡ ἀναλυτικὴ ἱκανότητα. (Ἀργότερα θὰ προσθέσῃ πὼς, νέος τότε, ξεχνοῦσε κάτι βασικώτερον: ὅτι ὁ ἐπιστήμονας πρέπει νὰ εἶναι, ὅπως ἔλεγε, *découvreur*, νὰ ἀνακαλύπτῃ δηλαδὴ πάντα κάτι καινούργιον). Μὲ τὸ πάθος ἐννοεῖ βέβαια ἐδῶ ὁ Ψυχάρης τὴν παθητικὴν ἀγάπην, τὴν παθητικὴν ἀφοσίωσιν ποὺ πρέπει νὰ αἰσθάνεται ὁ ἐπιστήμονας γιὰ τὴν ἐπιστήμην του καὶ εἰδικώτερα γιὰ τὸ θέμα ποὺ κάθε φορὰ τὸν ἀπασχολεῖ. Χωρὶς τὸ πάθος αὐτὸ σωστὰ νομίζει ὁ Ψυχάρης πὼς τὸ παρελθὸν ποὺ μελετᾷ ὁ σοφὸς ἢ τὸ παρὸν ποὺ παρατηρεῖ καταντοῦν ἄτονα καὶ μελαγχολικά. Ὁ σοφὸς ὀφείλει ὅλα νὰ τὰ ζωντανεύῃ. Πρέπει νὰ χαίρεται διπλὴ ζωὴ: νὰ ζῆ συγχρόνως καὶ στὸ παρὸν καὶ στὰ περασμένα. Ἄπειρο βλέπει ὁ Ψυχάρης τὸν κόσμον ὅπου ζῆ ὁ σοφός. Ἡ ἱστορία τοῦ προσφέρει ὅλους τοὺς τύπους κατὰ συνέχειαν καὶ ἀσφαλῶς δὲν εἶναι αὐτοὶ οὔτε λιγώτερον ἐνδιαφέροντες, οὔτε λιγώμοντέρνοι ἀπὸ κείνους ποὺ βλέπει κάθε μέρα. Μόνον μὲ τὴν τέτοια ἀγάπην τοῦ σοφοῦ, πιστεύει ὁ Ψυχάρης, ἡ ἀνάλυσις, ἡ λεπτολογία δὲν καταντᾷ ξηρότητα. Γιατί, τίποτα, λέει ὁ Ψυχάρης⁶⁵, δὲν εἶναι λιγώτερον ξερὸ ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην.

Τὶς ἰδέες αὐτὲς, ὅπως εἶπα, τὶς διατύπωνε ὁ Ψυχάρης τὸ 1893, ἀλλὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὼς ἦταν ἰδέες ποὺ εἶχαν ἀπὸ παλιότερα διαμορφώσει τὴν προσωπικότητά του· μιὰ προσωπικότητα ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ ξεχωρίσῃ τὴ θεωρίαν ἀπὸ τὴν πράξιν, γιατί ἔβλεπε τὴ μιὰ συμπλήρωμα ἀπαραίτητο τῆς ἄλλης. Τὸ πάθος λοιπὸν αὐτὸ ποὺ ζητοῦσε ὁ Ψυχάρης ἀπὸ τὸν ἐπιστήμονα, τὸ ἔβρισκε ἀκριβῶς μέσα του καὶ ἦταν ἐκεῖνο ποὺ ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χειρόγραφα καὶ τοὺς γραμματικὸς τύπους τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων τὸν ἔκαναν ὅλος ζωὴ νὰ πετιέται στὴ σύγχρονον ζωτανὴ γλῶσσαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ποὺ φιλοδόκησε νὰ τὴν ἀνεβάσῃ στὸ ὕψος λογοτεχνικῆς γλώσσας. Ἀπὸ ἕνα τέτοιο ἀντίκρουσμα τοῦ ἔργου τοῦ ἐπιστήμονα, ἀντίκρουσμα ζωντανὸ καὶ μαχητικὸ, βγήκε τὸ ἔργον ποὺ ἔμελλε νὰ σταθῇ ὀρόσημον στὴ

65. Ἀναδημοσιεύεται στὰ *Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 402-6.

66. *Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 402-3.

λογοτεχνική ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ. Καὶ εἶναι τὸ ἔργο αὐτό, τὸ Ταξίδι μου, ὁ κύριος καὶ βασικὸς πνευματικὸς καρπὸς ποὺ ἀκολούθησε τὴν περιοδεία τοῦ Ψυχάρη στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολή.

Τὸ Ταξίδι μου δὲ βγήκε ἀθόρμητα ἀπὸ τὴν ψυχὴ τοῦ δημιουργοῦ του. Εἶναι κάτι προμελετημένο, κάτι ἀποφασισμένο. Δὲν ξέρομε ἂν ἡ σύλληψή του χρονολογῆται πρὶν ἀπὸ τὴν περιοδεία τοῦ Ψυχάρη ἢ ἐπακολούθησε τὸ γυρισμὸ του στὸ Παρίσι. Μᾶς εἶναι ἀγνωστο ἂν ὁ Ψυχάρης προαναγγέλλοντας, ὅπως εἶδαμε, στὸν πρῶτο τόμο τῶν *Essais* κάποιο βιβλίο ὅπου θὰ ἐφάρμοζε τὶς ἀρχές του εἶχε ὑπὸ ὄψη του στίς γενικότητες ἔστω τὸ μελλοντικὸ του ἔργο ἢ ἂν ἐμπνεύστηκε τὸ χαρακτήρα καὶ τὴ διάταξη τοῦ ἔργου στή χίλο, ὅπως μᾶς ἀφήνει νὰ ὑποθέσωμε ἢ ἐξομολόγησέ του ποὺ παραπάνω παραθέσαμε καὶ ποὺ βρίσκεται στή μελέτη του γιὰ τὸ *Renan*⁶⁷. Πάντως εἶναι βέβαιο πὼς πρόκειται γιὰ βιβλίο ποὺ ἡ σύλληψή του εἶναι ἐντελῶς ρασιοναλιστική. Εἶναι ἓνα εἶδος πρωτότυπου ὁδοιπορικοῦ ποὺ δίνει ἀφορμὴ στὸν περιηγητὴ νὰ μιλήσῃ μὲ ἀγάπη γιὰ χίλια-δυὸ πράγματα, γιὰ γλώσσα, γιὰ λογοτεχνία, γιὰ πατρίδα, γιὰ ποίηση, γιὰ ἑλληνισμό καὶ νὰ δώσῃ ἔτσι ἀφορμὴ νὰ κινηθοῦν κάποια λιμνασμένα νερά σ' ἓναν τόπο ποὺ μιὰ μακρόχρονη παράδοση τὸν τιμοῦσε βέβαια, ἀλλὰ ποὺ τὸν βάραιναν τὰ λιγώτερο ζωντανὰ στοιχεῖα τῆς, στοιχεῖα ποὺ οἱ περιπέτειες τοῦ ἔθνους τὰ εἶχαν κάμει νὰ προβάλλουν στὴν ἐπιφάνεια.

Ποιὰ κατάσταση ἐρχόταν νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸ Ταξίδι στὴν Ἑλλάδα; Ὑπῆρχαν βέβαια, ὅπως εἶδαμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, μερικὰ σημεῖα παρήγορα μέσα στὴν ἑλληνικὴ ἀτμόσφαιρα. Αὐτὰ τὰ ἔβλεπε ὁ Ψυχάρης. «Ὅλοι οἱ Ἕλληνες, ἔγραφε⁶⁸, εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ τονίσωμε; κάθε ἄλλο παρὰ εἶναι σύμφωνοι μὲ τὶς γνώμες τῶν καθαρολόγων ἔγώ ὁ ἴδιος... καταλήγω σὲ ἐντελῶς διαφοροτικὰ συμπεράσματα θ' ἀδικοῦσαμε τὴν Ἑλλάδα ἂν πιστεύαμε πὼς οἱ σωστὲς ἀντιλήψεις δὲν ἔχουν ἤδη διεισδύσει σ' ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ» καὶ ἄλλο⁶⁹ πὺς συγκεκριμένα παρατηρεῖ πὼς ἡ νέα ποιητικὴ σχολὴ μὲ ἐπιτυχία χρησιμοποιεῖ τὴ νέα γλώσσα στὴν ποίηση καὶ μὲ χαρὰ του ἀναφέρει τὰ ὄνόματα: Βικέλας, Τυπάλδος, Βιζυηνός, Δροσίνης, Σουρῆς, Παλαμᾶς, Σταματέλος. «Αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς, γράφει, μὲ ἐξαί-

ρετικὸ τάλαντο ὁ καθένας στὸ εἶδος του πρόσεξαν ἰδιαίτερα τὴ μητρικὴ τους γλώσσα. Μόνο νὰ ἐπαινέσει μπορεῖ κανεὶς τὰ ὄραϊα αὐτὰ ἔργα ποὺ μαρτυροῦν τὶς πρῶτες γενναϊόφρονες προθέσεις καὶ ποὺ ἴσως τὸ μόνο σφάλμα τους εἶναι ποὺ ἀνακατεύουν συχνὰ ὅπως τύχη τὶς δύο γλώσσες καὶ δὲν ἔχουν ὁμοιογένεια στὸ ὕφος». Ἀπὸ τὴν παλιότερη πάλι παραγωγή ἰδιαίτερα ἐκτιμᾷ τὸν Ἐρωτόκριτο, τὴν Ἐρωφίλη, τὸ Σολωμό, τὸ Βαλαωρίτη καὶ τὰ δημοτικὰ μας τραγούδια καὶ ὄλους αὐτοὺς τοὺς θεωρεῖ δημιουργοὺς ποὺ δὲν ξεπεράστηκαν ἀκόμη. Αὐτὰ ὅλα τὰ διακηρύσσει ὁ Ψυχάρης στὰ *Essais* ἀλλὰ καὶ στὸ Ταξίδι σὲ λίγα χρόνια στὰ ἴδια λογοτεχνικὰ ἐπιτεύγματα θὰ ἐπιμείνη: τὸ Σολωμό, τὸ Βαλαωρίτη καὶ τὰ δημοτικὰ τραγούδια, μόνο ποὺ τὴν ὥρῃ τελευταία, σὲ μιὰ μελέτη ποὺ τελειώνει στίς ἀρχές τοῦ 1888⁷⁰ προσθέτει καὶ τὸ Βηλαρᾶ δίπλα στὸ Σολωμό καὶ τὸ Βαλαωρίτη, τὸνίζει ὁμοίως πὼς γιὰ μιὰ νέα γλωσσικὴ δημιουργία χρειάζεται μιὰ νέα προσπάθεια νὰ προσεγγίσωμε τὴ γλώσσα τοῦ λαοῦ⁷¹. Εἰδικώτερα ἀπὸ τὸ σολωμικὸ ἔργο ἐξαίρει τὴ σημασία τοῦ Διαλόγου, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ τὸ ἐγκόλπιο κάθε Ἑλληνα, γιατί, μᾶς λέει ἤδη ἀπὸ τὸ 1885⁷², «κανεὶς ποτὲ δὲ μίλησε τόσο ὄραϊα γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ ὕφους». Διακηρύσσει ἀκόμη πὼς ὁ Σολωμὸς ἔδωσε τὰ καλύτερα νεοελληνικὰ ποιήματα, ἂν καὶ σὲ εἰδικώτερη μελέτη γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ γλώσσα καὶ τὸ Σολωμό τοῦ 1888 θὰ ἐλέγξῃ τοὺς λόγιους τύπους ποὺ ἀπαντοῦν στὴ γλώσσα του καὶ ποὺ φέρνουν σύγχυση στὸ ὕφος⁷³.

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἴδιας μελέτης θὰ συγκρίνῃ τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ μὲ τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ. Δὲν εἶναι ἀκόμη ὅσο ἀργότερα πολεμικὸς κατὰ τοῦ Κοραῆ, ὁμοίως ἀπὸ τώρα θὰ κηρύξῃ πὼς τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ εἶναι πολὺ σημαντικώτερο καὶ πρὸ ἀθάνατο ἀπὸ τοῦ Κοραῆ, γιατί ὁ τελευταῖος στάθηκε κυρίως ἐκδότης καὶ φιλόλογος καὶ καθόλου συγγραφέας ἀπὸ ράτσα, οὔτε καν ἀπλῶς συγγραφέας, ἐνῶ τοῦ Σολωμοῦ ἡ συμβολὴ γιὰ τὴ διαμόρφωση μιᾶς λογοτεχνικῆς γλώσσας εἶναι ἀναμφισβήτητη⁷⁴. Στὸ Ταξίδι του λίγο πρὸ ὕστερα, θὰ δώσῃ ὅλη τὴ σημασία ποὺ τῆς ταιριάζει στὴ φράση τοῦ Σολωμοῦ «γιὰ ἐλευθερίαν καὶ γλώσσ-

70. *Quelques observations sur la langue littéraire moderne*. Ἀναδημοσιεύεται στὰ *Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 256-276.

71. *Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 266.

72. *Essais*, τόμ. 1 σελ. 281 σημ. 1.

73. *Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 276.

74. *Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 267-8.

67. Βλ. παραπάνω καὶ Ψυχάρη: Ernest Renan, *Jugements et souvenirs*, σελ. 18.

68. *Essais*, τόμ. 1 σελ. 235 σημ.

69. ὁ. π. σελ. 260.

σα». Ὁ Σολωμός κατὰ τὸν Ψυχάρη καταλάβαινε καὶ ἀπὸ φιλοσοφία καὶ ἀπὸ ἱστορία. Πιὸ κατηγορηματικὸς θὰ σταθῆ ἀπέναντι τοῦ Κοραῆ στὸ Ταξίδι. Τοῦ ἀναγνωρίζει πὼς στάθηκε «γραφοδιόφης», δηλαδή φιλόλογος, μὲ ὄνομα, δὲν τοῦ βρίσκει ὁμῶς καθόλου τέχνη, ποίηση, οὔτε φαντασία⁷⁵. Καὶ ὁμῶς λίγο παλιότερα κρίνοντας τὶς γλωσσικὲς εἰδικώτερα ἀντιλήψεις τοῦ Κοραῆ⁷⁶ ἦταν πολὺ μετριοπαθέστερος ἀπ' ὅ,τι ἀργότερα, «γιατὶ ἔλεγε, πρέπει νὰ λαβαίνῃ κανεὶς ὑπ' ὄψη τοῦ τὰ χρόνια ποὺ ζοῦσε καὶ νὰ κάνωμε λόγο μὲ σεβασμὸ γι' αὐτὸν τὸ μεγάλο νεκρό».

Μὲ συμπάθεια θὰ ἀντιμετώπιση καὶ τὴν προσπάθεια τοῦ Λασκαράτου, ποὺ «μὲ ἕνα θαυμαστὸ ποιητικὸ ἐνστιχτο μὲ ἀγαθότητα περιορίστηκε νὰ γράψῃ τὴ γλῶσσα τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του»⁷⁷. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε πὼς σὰν ξεκίνημα δὲν καταδίκασε ὁ Ψυχάρης τὴ χρῆση ἰδιωματικῆς γλώσσας.

Ἀπὸ τοὺς καθιερωμένους λογίους τῆς ἐποχῆς μὲ συμπάθεια βλέπει τὸ Ροῖδη, ἀκόμη καὶ τὸ Βικέλα, ποὺ θὰ τὸν πολεμήσῃ ἀργότερα μὲ τὶς ἰδέες του, ὅταν ὁ τελευταῖος θὰ πρωτοστατήσῃ στὴ δράση τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων. Ἀναγνωρίζει θέλητρο ὁ Ψυχάρης στὰ διηγήματα τοῦ Ροῖδη, ἀλλὰ βέβαια δὲν ἐγκρίνει τὴν ἀποψή του, ποὺ μολονότι δημοτικιστῆς «νοιαζόταν περισσότερο γιὰ τὸ παρὸν παρά γιὰ τὸ μέλλον, πιὸ πολὺ ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴ γνώμη μιᾶς μειοψηφίας παρά γιὰ τὸ γενικὸ αἶσθημα ποὺ στὸ τέλος θὰ νικήσῃ καὶ χρησιμοποιοῦσε γι' αὐτὸ λόγια γλῶσσα»⁷⁸. Τὴν τάση ὁμῶς τοῦ Βικέλα νὰ χρησιμοποιήσῃ στὴ μετάφραση τοῦ Σαιξπήρου τὴ δημοτικὴ καὶ «νὰ ἀυξήσῃ μὲ ἐξαιρετικὴ ἐπιτυχία τὸ λεξιλόγιό του» τὴν ἐπιδοκιμάζει ἀνεπιφύλαχτα⁷⁹.

Καὶ γιὰ νὰ ξαναγυρίσωμε στὸ Ταξίδι, τὸ ἔργο τοῦτο εἶναι ἡ ἀπαραίτητη γιὰ τὸν Ψυχάρη συμπλήρωση, τὸ ἀναγκαῖο ἐπακόλουθο τῶν ἰδεῶν ποὺ ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα του δημοσιεύματα εἶχε κηρύξει. Γι' αὐτὸ καὶ σχετικὰ μὲ τὴ γλῶσσα θὰ βροῦμε στὸ νέο του ἔργο τὶς ἴδιες ἀπόψεις ποὺ ξέρομε ἀπὸ τὰ Essais de grammaire καὶ τὶς ἄλλες μελέτες.

Θὰ κηρύξῃ πάλι, μὲ τρόπο βέβαια ἀπλούστερο—γιατὶ τὸ Ταξίδι δὲν ἀπευθύνεται μονάχα στοὺς εἰδικούς— πὼς τὸ ἔθνος παίρνει συνείδηση τῆς ἀτομικότητάς του μόνο ὅταν μεγαλώσουν «τὰ φυσικὰ καὶ τὰ νοερά του τὰ σύνορα», ποὺ γιὰ τὰ τε-

λευταῖα ὁ ἴδιος πολεμᾷ. Καὶ γιὰ τὸ ἀπλωμα τῶν νοερῶν συνόρων ἀπαραίτητη προϋπόθεση εἶναι νὰ χρησιμοποιηθῆ ἡ δημοτικὴ. Τονίζει τώρα ὁ Ψυχάρης ὅτι παράλληλα μὲ τὰ ἰδιώματα ὑπάρχει καὶ μιὰ γλῶσσα κοινὴ. Αὐτὸ δὲν τὸ εἶχε ὀλότελα ξεκαθαρίσει παλιότερα, γι' αὐτὸ καὶ παρακινούσε τὸν καθένα νὰ γράφῃ στὴ γλῶσσα τοῦ τόπου του, γι' αὐτὸ ἦταν ἱκανοποιημένος καὶ ἀπὸ τὴν προσπάθεια τοῦ Λασκαράτου. Συνάμα διακηρύσσει πὼς ὑπάρχει καὶ μιὰ γραμματικὴ τῆς κοινῆς⁸⁰. Τώρα ποὺ μπαίνει ὁ Ψυχάρης φανερώτερα στὸν ἀγῶνα δὲ θὰ πῆ πιά πὼς ἡ δημοτικὴ παρουσιάζει κάποια μειονεχτήματα σὰ γραφτὴ γλῶσσα. Γίνεται πιὸ ἀποκλειστικὸς. «Ὁ λα μπορεῖτε νὰ τὰ πῆτε μὲ τὴν ἐθνικὴ μας γλῶσσα, γράφει⁸¹, φτάνει πρῶτανά ἔχετε νὰ πῆτε κάτι καὶ νὰ βρίσκονται δυὸ ἰδέες στὸ κεφάλισας μέσα». Δὲν ἀρνεῖται τὴ σημασία ποὺ ἔχει γιὰ τὸ λογοτεχνικὴ ἢ φαντασία, ἀλλὰ νομίζει πὼς δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε μὲ τὸ γλωσσικὸ κανόνα. «Τὴ γραμματικὴ πάντα στὸ προσκέφαλο» μᾶς φωνάζει⁸². Καὶ γιὰ τὸν κανόνα αὐτὸν τὸ καλύτερο σχολεῖο εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ χωριοῦ, τὸ ἰδίωμα ποὺ εἶναι τόσο «κανονικὴ»⁸³, γιατί, πιστεύει ὁ Ψυχάρης, «ὁ ἄθρῶπος δὲν ἔχει κανένα δικαίωμα νὰ διορθώνη τοὺς φυσιολογικοὺς καὶ ψυχολογικοὺς νόμους»⁸⁴.

Ἀλλὰ μιὰ γλῶσσα λαϊκὴ γιὰ ν' ἀνεβῆ στὸ ὕψος λογοτεχνικῆς γλῶσσας ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ δάνεια. Μᾶς τὸ εἶπε ἤδη στὴ μελέτη του γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ γλῶσσα τοῦ 1888: «Τὰ λόγια δάνεια εἶναι ἡ ἴδια ἢ οὐσία κάθε λογοτεχνικῆς γλῶσσας, ὅταν περιορίζονται σὲ ὀρισμένους κατηγορίες»⁸⁵. Ἀλλιῶς, πιστεύει ὁ Ψυχάρης, δὲ θὰ μπορούσαν ὄχι πιά ἐπιστημονικά, ἀλλὰ οὔτε καὶ λογοτεχνικὰ βιβλία νὰ γραφοῦν. Τὸ ἴδιο πρᾶμα κατηγορηματικὰ θὰ τὸ τονίσῃ στὸ Ταξίδι⁸⁶: «Ὁταν ἡ δημοτικὴ μας γλῶσσα δὲν ἔχη μιὰ λέξη ποὺ μᾶς χρειάζεται, παίρνω τὴ λέξη ἀπὸ τὴν ἀρχαία καὶ προσπαθῶ ὅσο εἶναι δυνατὸ νὰ τὴν ταιριάξω μὲ τὴ γραμματικὴ τοῦ λαοῦ». Τὴν ἀποψή του αὐτὴ γιὰ τὶς ἀρχαῖες λέξεις θὰ τὴν ὀνομάσῃ «μεθοδικὸ συμβιβασμὸ»⁸⁷. Ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους

80. Τὸ Ταξίδι μου (παραπέμπω πάντα στὴ β' ἔκδ., 1905), σελ. 171.

81. ὁ. π. σελ. 202-3.

82. ὁ. π. σελ. 203.

83. ὁ. π. σελ. 134.

84. ὁ. π. σελ. 199.

85. Quelques travaux, τόμ. 1 σελ. 266.

86. Σελ. 24.

87. Τὸ Ταξίδι μου, σελ. 248.

75. Τὸ Ταξίδι μου, ἔκδ. β', σελ. 15.

76. Essais, τόμ. 1 σελ. 210 σημ.

77. ὁ. π. σελ. 263.

78. ὁ. π. σελ. 262.

79. ὁ. π. σελ. 267 σημ.

γενικά περιμένει ὁ Ψυχάρης σωτήρια γλωσσικά μαθήματα, φτάνει ἢ χρησιμοποίησή τους νὰ γίνεται ὅπως πρέπει, γιατί ἀνάλογα μὲ τοὺς ἀρχαίους θὰ μορφώσωμε κ' ἐμεῖς τὴ λογοτεχνική μας γλῶσσα⁸⁸. Στοὺς ἐραστὲς τῆς ἀρχαίας φωνάζει πὼς ἴσα ἴσα ἢ δημοτικὴ εἶναι ἢ ἴδια ἢ ἀρχαία ἀλλαγμένη, γιατί «γιὰ νὰ εἶναι συνέχεια, ἔπρεπε ν' ἀλλάξη»⁸⁹.

Ὅπως καὶ παλιότερα ἀντικρῶζει καὶ τώρα τὸ πρόβλημα τῶν ξένων λέξεων. Τὶς ξένες λέξεις «τίς ἔχω ἀνάγκη γιὰ νὰ πῶ κάμποσα πράγματα ποὺ δὲ μοῦ ἔρχεται καὶ δὲ γίνεται νὰ τὰ πῶ ἀλλιῶς; ἔτσι τίς ἔκαμα δικές μου; τίς ἔβαλα νὰ δουλεύουνε τὴν ἰδέα μου»⁹⁰. Ἄλλο εἶναι οἱ ξενισμοὶ (γαλλισμοὶ καὶ γερμανισμοὶ) ποὺ βρίσκει στὴν καθαρεύουσα. Αὐτοὶ καταστρέφουνε ἀλόγελα τὴ γλῶσσα⁹¹.

Ὁ Ψυχάρης μπαίνοντας τώρα στὸν ἀγῶνα μὲ ὅλες τίς δυνάμεις του ἔχει ἀπόλυτη τὴν πεποίθηση πὼς κάνει τὸ ἔργο τοῦ Δάντη, τὸ ἔργο τοῦ Malherbe. Σὲ προηγούμενο κεφάλαιο μελετήσαμε τὴν ἐπίδραση ποὺ εἶχε πάνω στὸν Ψυχάρη ὁ μεγάλος Ἰταλὸς ποιητής. Ἀλλὰ καὶ τοῦ Γάλλου Malherbe τὸ παράδειγμα, ποὺ τὸν ὀνομάζει «πατέρα τῆς φιλολογικῆς γαλλικῆς γλώσσας»⁹² δὲν ἔμεινε χωρὶς ἀπήχηση στὴν ψυχὴ του. Μήπως καὶ ὁ Ἕλληνας γλωσσικὸς νομοθέτης δὲ θὰ μεταχειριστῆ σχεδὸν τὰ ἴδια τὰ λόγια τοῦ Γάλλου ποιητῆ καὶ στὴ μορφή καὶ στὸ περιεχόμενο γιὰ νὰ στρέψη τὴν προσοχὴ τοῦ κοινοῦ στὴ γνήσια λαϊκὴ γλῶσσα; «Ἄλλη δουλειὰ δὲ θὰ ἔχουμε, γράφει⁹³, ἀλλο δὲ θὰ πολεμοῦμε παρὰ πῶς νὰ μάθουμε τὴ γλῶσσα μας. Θὰ πάρουμε δάσκαλο τὸ βαρκάρη, θὰ δίνουμε προσοχὴ στὰ λόγια του, θὰ τρέχουμε νὰ σπουδάξουμε τὴ γλῶσσα μας στοῦ ράφτη καὶ στοῦ παπουτσή, σὰν ποὺ τὸ κάμανε, εἶναι τώρα καιρὸς καὶ χρόνια στὴ Γαλλία, ὅταν ἄρχισε νὰ μορφώνεται ἡ γαλλικὴ φιλολογία καὶ νὰ φουτρώνη ἢ ποιήσῃ της». Ὁ Ψυχάρης μάλιστα στὸν ἰδιότυπο αὐτὸ λαϊκισμό του θέλει νὰ πιστεύη καὶ θέλει νὰ πείσῃ καὶ τοὺς ἄλλους πὼς «ἡ νέα μας φιλολογία θὰ βγῆ καμιά μέρα μέσα ἀπὸ τὰ σπλάχνα τοῦ λαοῦ. Στὰ νησιά, ἐνῶ τραγοῦ-

δοῦνε τὰ τραγούδια τους, ἀξαφνα ξεφυτρώνει κανένας Ὀμηρος καὶ βάζει κάτω τοὺς δασκάλους. Στὰ πρόστυχα θέατρα ὅπου μαζώνεται ὁ λαός, ὅπου συνάζονται ναῦτες, μπακάληδες καὶ δουλευτάδες, ἀξαφνα φαίνεται κανένας Σαίξπηρος, χυδαῖος σὰν τὸν Σαίξπηρο... Ὡσποὺ νὰ διοῦμε κ' ἐμεῖς τὸν ποιητὴ ποὺ προσμένω μιὰ συμβουλή νὰ δώσουμε στοὺς νέους. Τραβάτε, παιδιά, ἴσια στὸν Περαιά, νὰ μάθετε τὴ γλῶσσα»⁹⁴. Οἱ συμβουλές αὐτές τοῦ Ψυχάρη, ὅταν διατυπώθηκαν, ἔκαμαν πολλοὺς νὰ παραξενευτοῦν ἢ καὶ ν' ἀγαναχτήσουν. Ἴσως καὶ σήμερα παραξενεύουν πολλοὺς ἀπληροφόρητους. Οἱ τελευταῖοι ὁμῶς αὐτοὶ δὲ θὰ παραξενεύονταν, ἂν πρόσεχαν τοῦτο: ὅτι τὴν ἐποχὴ ποὺ διατύπωνε ὁ Ψυχάρης τίς παροτρύνσεις αὐτές κάθε ἄλλο παρὰ τὴ δημοτικὴ μιλοῦσαν τὰ μορφωμένα, νὰ ποῦμε, στρώματα τῆς κοινῆς μας. Καὶ γι' αὐτὸ ἡ παρότρυνση νὰ καταφύγωμε στὸ τζαγκάρη καὶ στὸν Πειραιᾶ γιὰ νὰ μάθωμε τὴ γλῶσσα δὲν ἦταν τότε ἄσκοπη. Σήμερα εὐτυχῶς ἡ παρότρυνση εἶναι χωρὶς ἄλλο περιττή, γιατί ὅλοι μας, ποιὸς λίγο ποιὸς πολύ, μιλοῦμε τὴ δημοτικὴ μας γλῶσσα.

Ἀλλὰ τί εἶναι, γενικώτερα κοιταγμένο, τὸ Ταξίδι τοῦ Ψυχάρη; Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὼς τὸ ἔργο τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ μανιφέστο ἑνὸς ἀπόστολου, θρεμμένου μὲ μάθηση, μὲ θερμὴ πίστη, μὲ θέληση. Τὸ Ταξίδι εἶναι τὸ βιβλίο ποὺ ἔδινε ἔκφραση σ' ἕνα κήρυγμα ποὺ περιμένονταν. Μέσα σ' αὐτὸ καθρεφτίζονται στὸν ὑψηλότερό τους βαθμὸ ἡ πίστη μιᾶς γενεᾶς ποὺ ἀνέβαινε, τὸ φλογερὸ εὐαγγέλιο ποὺ βάζει τέρμα στοὺς δισταγμούς, ποὺ προσπαθεῖ νὰ ὀργανώσῃ τὴ λογοτεχνία.

Ὁ ἄκρατος δογματισμὸς τοῦ Ψυχάρη σχετικὰ μὲ τὴ γλωσσικὴ μορφή, καθὼς μάλιστα διατυπώθηκε σὲ μεταγενέστερα δημοσιεύματά του, δημιουργοῦσε κάθε τόσο ἕνα χάσμα, μικρὸ ἢ μεγάλο ἀδιάφορο, ἀνάμεσα στὸν ἀρχηγὸ καὶ τοὺς ὄπαδούς του. Γιατί, πρέπει νὰ παρατηρηθῆ, ὁ Ψυχάρης δὲν ἦταν ἕνας λογοτεχνικὸς ἀρχηγὸς ποὺ νὰ ἀφήνῃ στοὺς ὄπαδούς του περιθώρια γλωσσικῆς αὐτοτέλειας. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτὸ προέρχονται οἱ συχνές παρεξηγήσεις μεταξὺ τῶν δημοτικιστῶν, ποὺ ἔβλαψαν ἐν μέρει τὸ ζήτημα τῆς ἐπικράτησης τῆς λαϊκῆς γλώσσας.

Τὸ Ταξίδι γράφηκε σὲ ὕφος ἐντελῶς πρωτότυπο μὲ βασικὲς ἀρετὲς τὴν οἰκειότητα καὶ τὴ ζωντάνια. Ἡ οἰκειότητα

88. δ. π. σελ. 177.

89. δ. π. σελ. 161.

90. δ. π. σελ. 206.

91. δ. π. σελ. 65-6.

92. δ. π. σελ. 16 σημ. 1.

93. δ. π. σελ. 193-4.

94. δ. π. σελ. 221.

αὐτὴ στὸ γλωσσικὸ ἐργαστήρι τοῦ Ψυχάρη ποτὲ δὲ γίνεται χυδαία. Πρόκειται γιὰ μιὰν ἀφροντισιά, γιὰ μιὰν ἀφέλεια, μὲ τὸ καλύτερο νόημα τοῦ ὄρου. Τὴν ἀρχὴ τῆς ἀφέλειας αὐτῆς προκειμένου γιὰ τὸ ὕφος τὴν ἔβλεπε ὁ Ψυχάρης στὸν τρόπο ποὺ καλλιεργοῦσαν τὴ γλῶσσα μεγάλοι σμιλευτές τοῦ λόγου τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς ἐποχῆς. Ὁ Ψυχάρης ἤξερε πὼς ὁ Πλάτωνας «στοὺς διαλόγους τοῦ τοῦς πιδὸ ὑσιπετεῖς ποτέ δὲν παύει νὰ πατᾶ στὸ ἔδαφος, πάντα διατυπώνει μ' ἓνα χαμόγελο καὶ τὶς ὑψηλότερες ἀκόμα ιδέες, γράφει ἀκριβῶς τὴ γλῶσσα τῆς ὁμιλίας». Μιλῶντας γιὰ τὸ ὕφος τοῦ Ὀνειροῦ τοῦ Γιαννίρη⁹⁵ μᾶς λέει ὁ Ψυχάρης πὼς γράφοντας προσπάθησε νὰ πραγματοποιήσῃ «μιὰ διήγηση ποὺ νὰ κουβεντιάζῃ μὲ τὸν ἀναγνώστη του». Καὶ ἡ δήλωση αὐτὴ τοῦ Ψυχάρη ἰσχύει, νομίζω, γενικὰ γιὰ τὸ ὕφος ὄλων τῶν γραφτῶν του.

Τὸ Ταξίδι ὡς ἓνα βαθμὸ εἶναι ἓνα λογικὸ κατασκευάσμα τοῦ συγγραφέα του. Ἔχει ὅμως τὴ βασικὴ ἀρετὴ ὅτι εἶναι τὸ πρῶτο μακρότερης πνοῆς καὶ συνάμα ὀλοκληρωμένο πεζὸ ἔργο ποὺ γράφηκε σὲ συνειδητὰ ὁμοιόμορφη καὶ κανονισμένη γλῶσσα. Εἶναι ἀκόμα ἓνα ἀληθινὸ μωσαϊκὸ ἰδεῶν καὶ αἰσθημάτων. Μέσα στὸ Ταξίδι θὰ βροῦμε τὸ διανοούμενο ποὺ ἀληθινὰ συγκλόνισε τὴν πνευματικὴ του ὑπόσταση τὸ γλωσσικὸ μᾶς ζήτημα. Ὁ διανοούμενος αὐτὸς εἶναι ἓνας γλωσσολόγος ποὺ κύριο ἔργο του θὰ σταθῇ ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς νέας ἑλληνικῆς. Ξεχωριστὴ εἶναι ἡ πίστη τοῦ γλωσσολόγου αὐτοῦ στὴν ἐπιστήμη γενικὰ καὶ εἰδικώτερα στὴ δική του ἐπιστήμη, τὴ γλωσσολογία. Ὁ γλωσσολόγος αὐτὸς γίνεται καὶ διαλεκτολόγος γιὰ ν' ἀντικρύσῃ τὰ ζητήματα ποὺ προβάλλουν οἱ νεοελληνικὲς διάλεκτοι. Σὰ γλωσσολόγος θὰ ἀντικρύσῃ καὶ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ θὰ ζητήσῃ ἀπ' αὐτὴν διδάγματα γιὰ τὴν ἀνύψωση καὶ τὴ λογοτεχνικὴ καθιέρωση τῆς δημοτικῆς.

Διάχυτη σὲ ὄλο τὸ ἔργο, τὸ Ταξίδι, θὰ ἀπαντήσωμε μὲ τὴν προσφορά ἑνὸς λογοτέχνη, ποὺ ζητᾷ ὄχι τόσο μὲ τὴ θεωρία ὅσο μὲ τὴν πράξη νὰ ὀργανώσῃ πεζὸ λόγο σὲ μιὰ λογοτεχνία γιὰ ποικίλους λόγους καθυστερημένη. Φανερὸ εἶναι μέσα στὸ ἔργο καὶ κάποιον μυθικὸ στοιχεῖο ποὺ τὸ διαπλάσσει ἢ φαντασία τοῦ λογοτέχνη καὶ τὸ χρησιμοποιοῖ στὸς ἀντικειμενικοὺς σκοποὺς τοῦ κηρύγματός του.

Δὲ λείπει ἐπίσης ἀπὸ τὸ Ταξίδι ὁ φιλόλογος, ποὺ εὐκαιριακὰ τὸν ἀπασχολοῦν πολλὰ καθαρῶς φιλολογικὰ ζητήματα: πότε τὸ ὁμηρικὸ πρόβλημα, πότε τὸ δίδαγμα ποὺ μᾶς ἔρχεται ἀπὸ τοὺς ἀρ-

χαίους, πότε ἄλλα σχετικὰ ζητήματα.

Ἀκόμη μέσα στὸ Ταξίδι θὰ βροῦμε τὸ φλογερὸ πατριώτη μὲ τὴ φιλελεύθερη συνείδηση· τὸν πατριώτη ποὺ μισεῖ τοὺς Τούρκους καὶ ποθεῖ τὴν ἔνωση ὀλοκληροῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Μέσα ἀπὸ τὸ Ταξίδι πολὺ εὐδιάκριτη προβάλλει ἡ ἐπίδραση τοῦ γαλλικοῦ πολιτισμοῦ πάνω στὴ σκέψη τοῦ Ψυχάρη. Ὁ γλωσσικὸς μεταρρυθμιστὴς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τοῦ Ταξιδιοῦ εἶναι ἓνας φιλελεύθερος ποὺ συνδέει στενὰ τὶς δύο ἔννοιες: τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας καὶ τὴν ἔννοια τῆς γλῶσσας, τῆς γλῶσσας βέβαια τῆς λαϊκῆς. Ἐξαίρεται ἀκόμα ἀπὸ τὸ συγγραφέα τοῦ Ταξιδιοῦ ἡ συμβολὴ τῆς Ἐκκλησίας στὴ δημιουργία τῶν προϋποθέσεων ποὺ ἔφεραν τὴν Ἀνάσταση τοῦ Γένους.

Στὸ Ταξίδι θ' ἀπαντήσωμε ἀκόμη τὸν ἄνθρωπο· ἓναν ἄνθρωπο ποὺ ἔχει τὰ τρυφερότερα αἰσθήματα γιὰ τὴ γυναῖκα του⁹⁶, ποὺ μὲ συγκίνηση θυμᾶται τὴν πρώτη του ἀγάπη, ποὺ μὲ καμάρι μᾶς διηγεῖται τὴν ἱστορία τοῦ παπποῦ του, ἑνὸς παπποῦ ποὺ δὲ στάθηκε, ὅπως ξέρομε, τυχαῖος ἄνθρωπος.

Τέλος στὸ ἔργο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ θὰ βροῦμε τὸν δραματιστὴ ποὺ δύο δράματα τὸν συγκινοῦν: τὸ δράμα τῆς γλωσσικῆς ἐλευθερίας καὶ τὸ δράμα τῆς ἐθνικῆς ἀποκατάστασης.

Ποιὰ στάθηκε τώρα ἡ ἐντύπωση ποὺ προκάλεσε τὸ Ταξίδι στὴν ἀθηναϊκὴ πνευματικὴ ζωὴ;

Τὴν πρώτη ἐντύπωση στοὺς προοδευτικοὺς κύκλους τῶν νέων τῆς ἐποχῆς μᾶς τὴ δίδει τὸ ἀνυπόγραφο ἄρθρο τοῦ Παλαμᾶ στὴν «Ἐφημερίδα» τῆς 20ῆς Ἰουλίου 1888, καθὼς καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ Ροῖδη στὴν «Ἐστία» τῆς 16ῆς Ὀκτωβρίου τοῦ ἴδιου χρόνου. Καὶ τὰ δύο δημοσιεύματα εἶναι εὐνοϊκὰ γιὰ τὸ Ταξίδι, ἔστω καὶ ἂν διατυπώνουν ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις.

Ὁ Παλαμᾶς ξαναδίνοντας ἀργότερα⁹⁷ μὲ πλατύτερη ἀνάλυση τὶς πρώτες ἐκεῖνες ἐντυπώσεις τοῦ ἀπὸ τὸ Ταξίδι θὰ γράψῃ πὼς μὲ θαυμασμὸ θυμᾶται τὰ δύο του κεφάλαια: τὸν «Ποιητὴ» καὶ τὴν

96 Γυναίκα του ἦταν τότε ἡ Νοémie Renan, ποὺ θὰ τὴν χωρίσῃ ὁ Ψυχάρης τὸ 1913 γιὰ νὰ παντρευτῆ μιὰ νέα, τὴν κ. Irène Baume. Μὲ ἀφορμὴ τὸ διαζυγίό του καὶ τὸ νέο του γάμο ἐκδίδει ὁ Ψυχάρης στὰ 1913 ἓναν τόμο: *Le Crime du poète*, ποὺ στὸν πρόλογό του θὰ βροῦμε τὴν ἀπολογία του γιὰ τὸ σημαντικό τοῦτο περιστατικὸ τῆς ζωῆς του. Πρόκειται γιὰ ἓνα τόμο ἰταλικῶν ποιημάτων τοῦ Ψυχάρη. Ἀπ' αὐτὰ μερικὰ εἶναι ἀφιερωμένα ὄχι μὲ τυπικὴ ἀφιέρωση, ἀλλὰ μὲ τὸ περιεχόμενό τους στὴν πρώτη του γυναῖκα, τὴ Νοémie (A la chère Grande) ἀλλὰ ποιήματά του ἀναφέρονται στὴ δεύτερή του γυναῖκα, τὴν Irène. Πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι ὁ Ψυχάρης ἀφησε στὰ κατάλοιπά του καὶ ἄλλο πολὺστιχὸ (350 στίχοι) ποιήματὸ ἀφιερωμένο στὴν πρώτη του γυναῖκα (Οἱ Ψυχάρηδες | Γεώργιος Ζολώτα: Ἱστορία τῆς Χίου, τόμ. 3, μέρ. β', σ. 840).

97. Γράμματα τόμ. 1 σελ. 103.

95. *Le Rêve de Yanniri*, Πρόλογ. σ. II.

«Ἀγάπη». Τὸ πρῶτο τὸ θεωρεῖ ὁ Παλαμᾶς ὡς ἕναν ὕμνο στὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ· μετὰ τὸ δεύτερο πιστεύει ὁ Παλαμᾶς πῶς γιὰ πρώτη φορά προβάλλει στὴ λογοτεχνία μας ὁ ἀξίος τραγουδιστὴς ἐκείνου ποὺ λέμε Ἔρωτα καὶ ποὺ ὡς τότε, ὅπως λέει ὁ ποιητὴς, οἱ διάφοροι λογοτέχνες μας τὸ ἐρμηνεύανε μετὰ κάθε λογῆς προστυχίες, μετὰ ἀμάθειες καὶ μετὰ παιδαριωδίες. Ἀλλὰ τὴν πρώτη συγκίνηση τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ τὸ Ταξίδι μᾶς τὴ δίνουν κυρίως τὰ ἀκόλουθα λόγια τοῦ ποιητῆ: «Ὅ,τι μετὰ κάνει νὰ περηφανεύουμαι, μᾶς λέει ὁ Παλαμᾶς, εἶναι πῶς ὁ Ψυχάρης μετὰ συγκίνησε ἀπὸ τότε [=1888] ὅχι γιὰ τὴν ἐπιστήμη του—καλὰ καλὰ δὲ θὰ ἤμουν ὁ ἄνθρωπος ποὺ θὰ ζύγιαζε τὴν ἐπιστήμη του—ὅχι γιὰ τὰ μαθήματά του, ὅχι γιὰ τὴ γλῶσσα του, μὰ γιὰ τὴν Τέχνη του. Καὶ ἡ ἐπιστήμη αὐτὴ καὶ τὰ μαθήματα αὐτὰ δὲ μετὰ κάμανε νὰ προσέξω ἀπὸ μόνονα τους καὶ δὲ μ' ἐνθουσιάσαν παρά μετὰ τὸν τρόπο τους τὸν καλλιτεχνικό καὶ μετὰ τὴν ποιητικὴ μορφή τους. Ἀντίθετα τῆς γνώμης τῶν πολλῶν, ὅλων ἴσως, κί' αὐτῶν ποὺ τιμοῦν καὶ ἀγαποῦν τὸ συγγραφέα τοῦ «Ταξιδιοῦ», πιστεύω πῶς τὸ σημαντικώτατο χάρισμα τοῦ Ψυχάρη... δὲν εἶναι ἡ ἐπιστήμη, εἶναι ἡ ποίηση... Ποιητὴς ὅχι μετὰ τὸ Στίχο τὸν Πήγασο, μὰ μετὰ τὸ Λόγο τὸν Πρωτέα».

Ἀλλὰ καὶ στὴ γενικὴ του θεώρηση θὰ βγῆ κερδισμένο ἀπὸ τὴν κριτικὴ τοῦ Παλαμᾶ τὸ Ταξίδι. Λίγα χρόνια μετὰ τὴν κυκλοφορία του, στὰ 1895, θὰ τὸ χαρακτηρίσει ὁ ποιητὴς «εὐρυθμον οἰκοδόμημα, τοῦ ὁποίου τὰ μέρη ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ ὅλον καὶ πρὸς τὴν ἀνάδειξιν αὐτοῦ συντρέχουν δεξιῶς»⁹⁸. Ἐνδιαφέρον ἰδιαίτερο παρουσιάζουν καὶ οἱ ἐμπνευσμένοι χαρακτηρισμοὶ τοῦ ἴδιου Παλαμᾶ γιὰ τὸ Ταξίδι ποὺ διατυπώνονται στὰ 1906⁹⁹: «Ὁργανικὰ συνθεμένο καὶ μετὰ ὅλη του τὴν ἐξωτερικὴ παρδαλότητα καὶ πολυπροσωπία ποὺ τὸ δείχνει πιὸ πολὺ καμωμένο ὡς ψηφιδωτὸ παρά ὡς ζωντανὸ κάτι, κατὰ βάθος μετὰ μιὰ μεγάλη ἐσωτερικὴ ἐνότητα, δὲν εἶναι ἔργο γαληνῆς, ἀκέριας, ἀνεξάρτητης,

ἀγνῆς τέχνης, ποὺ μόνον ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τῆς κρατιέται καὶ δὲν ἔχει ἄλλον ἄμεσο σκοπὸ παρά τὴν ὑψηλὴ διασκεδάση... Τὸ «Ταξίδι», συνεχίζει ὁ Παλαμᾶς, εἶναι μούγυρισμα τρικυμιάς καὶ δπλοπολέμου καὶ τὸ ἴδιο σκοπὸς καὶ μέσο καὶ πιὸ πολὺ μέσο παρά σκοπὸς καὶ ὅσον τὸ κλαδί τῆς μυρτιάς ποὺ μέσα του ἔκρυψε τυραννοφάγο μάχαιρι κάποιος Ἀριστογείτονας». Χαρακτηριστικὰ ἀκόμη γιὰ τὴν πρώτη ἐντύπωση ποὺ ἔδωσε τὸ Ταξίδι εἶναι, νομίζω, καὶ τοῦτα τὰ λόγια τοῦ Παλαμᾶ, μολονότι γραμμένα ἢ τουλάχιστο τυπωμένα πολὺ ἀργότερα. Γράφει λοιπὸν στὸ Β' τόμο τῶν Γραμμάτων του (σελ. 111-2): «Ἄναψε τὸ ἀκέραιο, τὸ μεγαλόπνοο ἔργο τοῦ Ψυχάρη, τὸ ξεχωριστὸ καὶ τὸ ἀσύγκριτο, ὕστερ' ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Βερναρδάκη, καθὼς ἀπὸ τῆ σπίθα ἢ πυρκαϊά».

Πολὺ πιὸ ὕστερα (1920) θὰ ὑπογραμμίσῃ καὶ πάλι ὁ Παλαμᾶς τὴ σημασία τοῦ Ταξιδιοῦ ὡς λογοτεχνήματος ποὺ πρῶτο ἔρχεται νὰ πλάσῃ τὸ λυρικό πεζὸ λόγο στὴν Ἑλλάδα. Θυμᾶται ὁ Παλαμᾶς¹⁰⁰ πολὺ καλὰ πῶς «τὰ θαυμάσια λυρικά πεζογραφήματα τοῦ Ψυχάρη στὸ «Ταξίδι» του, τὰ τονισμένα ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ ἰδέα» φάνηκαν πρὶν ἀπὸ τὰ δικά του. Ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ πῶς «τὸ ἑλληνικὸ τραγούδι στὴν Ἀθῆνα ἔδω, καθὼς τὸ ὄνειρευόμαστε, μετὰ τὴ φιλοσοφικὴ ματιά, τὰ σοφὰ λογαριασμένα μέτρα, τὶς καινούριες φιλοδοξίες νὰ ὑψωθῆ καὶ σὲ πλατύτερους ὄριζοντες, δὲν πρωτόφανερῶθηκε οὔτε στὸν Ἕμνο τῆς Ἀθηνᾶς, οὔτε στὰ Μάτια τῆς ψυχῆς μου· πρωτακούστηκε σὲ ὀρισμένα φύλλα τοῦ «Ταξιδιοῦ» μετὰ τὴν «Ἀγάπη», μετὰ τὴ «Δόξα», μετὰ τοὺς «Ἀρχαίους».

Ὁ Ἐμμανουὴλ Ροῖδης, ποὺ ἀργότερα θὰ γράψῃ πλατιά γιὰ τὸ Ταξίδι, στὸ ἄρθρο του τῆς Ἑστίας τοῦ 1888 θὰ περιοριστῆ νὰ σημειώσῃ πῶς ἡ ἀξία τοῦ Ταξιδιοῦ «ἔγκειται πρὸ πάντων εἰς τὴν ἀβρότητα τοῦ αἰσθήματος καὶ τὸν ἄκρον καλλωπισμὸν τοῦ ὕφους».

Στὴν πλατύτερη μελέτη του γιὰ τὸ

98. Τὰ πρῶτα κριτικά, σελ. 95.
99. Γράμματα, τόμ. 2 σελ. 170-1.

100. Τὰ χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου. Ἡ Ποιητικὴ μου, τόμ. 1 σελ. 120.

Ταξίδι¹⁰¹ παρατηρεῖ ὁ Ροῖδης πῶς ἐκτός ἀπὸ τῆς μετάφρασης τοῦ πλατωνικοῦ Κρίτωνος ἀπὸ τὸ Βηλαρᾶ, δὲν ξέρει ἄλλο ἔργο πού νά μπορῆ νά παραβληθῆ μετὰ τὸ Ταξίδι «κατὰ τὴν ἀκριβῆ προσήλωσιν εἰς τοὺς τύπους τῆς ἀμιγυοῦς δημώδους» καὶ βλέπει σ' αὐτὸ «ἐνότητα καὶ ὀμαλότητα παρ' ἡμῖν πρωτοφανῆ»¹⁰².

Καί ὡς πρὸς τὸ γλωσσοπλαστικὸ δικαίωμα τοῦ συγγραφέα καὶ τοῦ ποιητῆ εἶναι σύμφωνος ὁ Ροῖδης μετὰ τὸν Ψυχάρη καὶ ὡς πρὸς τὸν πλουτισμὸ τοῦ λεξικοῦ μετὰ ἀρχαῖες λέξεις πού νά προσαρμόζονται ὁμοίως στὸν τύπο τῆς δημοτικῆς, δὲν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἀπόψειν του¹⁰³.

Καὶ στὰ Εἰδωλά (σ. 217) ἐπαινετικὰ ἀποφαίνεται γιὰ τὸ Ταξίδι. Τὸ χαρακτηρίζει περισσότερο σὰ συλλογὴ πεζῶν τραγουδιῶν παρὰ σὰ συνηθισμένον πεζὸ λόγον, μετὰ ἀίσθημα καὶ λυρισμὸ πού δὲ λείπουν καὶ ἀπ' αὐτὲς ἀκόμα τὶς γραμματικὲς συζητήσεις. Γενικὰ ὁμοίως διατυπώνει γιὰ τὸ Ταξίδι τὴν ἰδιότροπὴ γνώμη ὅτι τοῦ φαίνεται «καλλιτέχνημα ἀποδεικνύον. ἐπαρκῆ μὲν πρὸς τοιαῦτα τὴν λαλουμένην, οὐχὶ ὁμοίως καὶ δυνατὴν τὴν ἀμεσοῦν αὐτῆς χρῆσιν».

Ὅλ' αὐτὰ βέβαια γράφτηκαν χρόνια, περισσότερα ἢ λιγώτερα, μετὰ τὸ φανέρωμα τοῦ Ταξιδιοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ συντομώτερα ἐφημεριδογραφικὰ σχόλια πού ἐπροκάλεσε ἡ δημοσίευση τοῦ Ταξιδιοῦ μερικὰ ἱκανοποίησαν, φαίνεται, τὸν Ψυχάρη. Γι' αὐτὸ καὶ τὸν Αὐγουστο τοῦ 1888 στὸν Πρόλογον τοῦ Β' τόμου τῶν *Essais de grammaire historique*, πού κυκλοφοροῦν τὸν ἐπόμενον χρόνον, ὁ Ψυχάρης εὐχαριστεῖ τὸν ἀθηναϊκὸν τύπον καὶ ἰδιαίτερα τὴν Ἀκρόπολιν «γιὰ τὴν συμπαθητικὴν, ὅπως λέει, ὑποδοχὴν» πού ἔκαμαν στὸ «μικρὸν» τοῦ βιβλίου. Ὁ Ψυχάρης δὲ θὰ εἶχε, νομίζω, ὑπ' ὄψιν του παρὰ σύντομα ἐφημεριδογραφικὰ σημειώματα. Ἀκόμη καὶ τὸ ἀνυπόγραφο ἄρθρον τοῦ Παλαμᾶ στὴν «Ἐφημερίδα» ἴσως νά μὴν εἶχε ἀκόμη φτάσει στὰ χέρια του.

Ἄς δοῦμε τώρα πῶς ὁ ἴδιος ὁ Ψυχάρης ἀντίκρουζε καὶ πῶς ἀξιολογοῦσε τὸ ἔργον του. Καὶ πρῶτα-πρῶτα πῶς ὁ ἴδιος τὸ χαρακτήριζε. Ἀφιερώνοντας λίγα χρόνια μετὰ τὸ 1888 στὸν καθηγητὴν του Louis Havet τὸν τόμον τοῦ *Aufour de la Grèce* καὶ μιλῶντας στὸν Πρόλογόν του γιὰ τὸ Ταξίδι τὸ χαρακτηρίζει λέγοντας πῶς εἶναι «μιά διήγησις, πού δὲν εἶναι μιά στὴν κυριολεξία, γιὰ τὴν δὲν ἔχω,

προσθέτει, καμιά συμπάθεια γιὰ τὸ ἡμερολόγιον, ὅπου σημειώνει κανεὶς μέρα μετὰ τὴν μέρα τὶς περιπέτειές του, καὶ οἱ σημειώσεις αὐτῆς, ἀναγκαστικὰ ἐλλιπεῖς καὶ πρόχειρες, δὲ μοῦ φαίνονται ἱκανές νά δώσουν μιά καθαρὴ ἰδέαν, οὔτε τὴ σωστὴ περιγραφή τῆς χώρας πού διατρέχει κανεὶς. Πάντα ἀσφαλῆστερη εἶναι μιά γενικὴ ἀποψη, ὅταν οἱ λεπτομέρειες, βολικῆς ἢ ὄχι πού σημειώνει κανεὶς ἐπὶ τόπου βρίσκονται σὲ κάποια ἀπόστασις καὶμποροῦν νά συγχωνευτοῦν σ' ἓνα γενικώτερον χαραχτηριστικόν. Μοῦ φαίνεται πῶς τότε μέσα σ' ἓνα πλαίσιον πιδὲλεύθερον καὶ φαινομενικὰ πιδὲφανταστικόν, κάμποσα πρόσωπα πλαστά, μερικοὶ τύποι καὶ συμβολικὰ γεγονότα ἀποδίδουν μετὰ μεγαλύτερη ζωντάνια τὴν φυσιογνωμίαν μιᾶς φυλῆς. Κάποτε, συνεχίζει ὁ Ψυχάρης [ἐννοεῖ, ὅταν ἔγραφε τὸ Ταξίδι], εἶχα ἐπιχειρήσει νά χαράξω αὐτὸ τὸ πλαίσιον καὶ ἀπλώνοντάς το σήμερον [θέλει νά πῇ: μετὰ τὸν τόμον *Aufour de la Grèce*, πού προλογίζει] θὰμποροῦσα νά δείξω τοὺς Ἕλληνας ἔτσι ὅπως τοὺς βλέπω»¹⁰⁴.

Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς τοῦ Ψυχάρη ἔχει τὸ πλεονέχτημα ὅτι μᾶς ἀποκαλύπτει ὡς ἓνα σημεῖον τὶς προθέσεις τοῦ δημιουργοῦ τοῦ Ταξιδιοῦ καὶ μᾶς δείχνει τὴν μέθοδον πού ἀκολούθησε γράφοντάς το ὁ Ψυχάρης.

Λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1900, σὲ μιά πολεμικὴν του τώρα ἐναντίον τοῦ Δημητρίου Βικέλα θὰ ὁμολογήσῃ ὁ Ψυχάρης τὴν πίστην του στὴν ὑστεροφημίαν τοῦ ἔργου του: «Περνοῦνε κ' οἱ παράδες, περνοῦνε κ' οἱ Συλλόγοι τοῦ Βικέλα [ἐννοοῦσε τὸ Σύλλογον πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων] κι' ὁ Βικέλας μαζί κι' ὁ Σουρῆς. Τοὺς αἰῶνες ὁμοίως, συνεχίζει, λογαριάζω γιὰ δικούς μου»¹⁰⁵.

Τὸ ὅτι τὰ γαλλικὰ λογοτεχνικά του ἔργα δὲν ἐσημείωσαν μεγάλη ἐπιτυχία θὰ τὸ ἀποδώσῃ τὸ 1925 στὸ γεγονός ὅτι ἔμεινε πάντα μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἀκαδημίαν καὶ τὰ βραβεῖα γιὰ λόγους ξενοφοβίας τῶν Γάλλων¹⁰⁶. Τὴν ἐλληνικὴν λογοτεχνικὴν του πρόζαν, ὁμοίως τὴ θεωρεῖ «ὀριστικὴν»¹⁰⁷. Ἴδου πῶς

101. Κριτικαὶ Μελέται, σελ. 130.

102. δ. π. σελ. 115, 116.

103. δ. π. σελ. 109, 110.

104. Σελ. XVI - XVII.

105. Γιὰ τὸ ρωμαϊκὸ θέατρο, σελ. 93.

106. *Quelques travaux*, τόμ. 1 σελ. 1266.

107. δ. π. σελ. VI.

ἐκφράζεται τὴν ἴδια ἐποχὴ εἰδικώτερα γιὰ τὸ Ταξίδι: «Ὁ μικρὸς μου τόμος μὲ τὶς διακόσες ἐβδομήντα σελίδες εἶχε τὴν ἐνότητα τῶν ἔργων ποὺ συγχρόνως καὶ αὐθόρμητα εἶναι καὶ ἀποτέλεσμα στοχασμοῦ, καθὼς ξεπηδοῦν ἀπὸ τὸ βάθος σκέψεων συσσωρευμένων. Τὸ βιβλίον σχημάτιζε ἕνα ὀλοκληρωμένο σύνολο, ἦταν γερό... Τὸ ἔργο ἤξερε τί γύρευε καὶ αὐτὸ φαινόταν μὲ τὸ πρῶτο κοίταγμα... Ἐφερνα μιά γραμματική... Ἡ γραμματικὴ δὲν εἶναι οὔτε σκόπος οὔτε μέσο· εἶναι μιά βάση. Εἶναι τὸ θεμέλιο, εἶναι τὸ ἔδαφος, ποὺ σ' αὐτὸ πρέπει νὰ οἰκοδομηθῆται κάθε λογοτεχνικὸ οἰκοδόμημα, ἀπὸ τὴν πιὸ ψηλὴ κορυφὴ ὡς τὴν πιὸ ταπεινὴ καλύβα»¹⁰⁸.

Κατόπιν μᾶς ἀποκαλύπτει τὰ μεγάλα του πρότυπα: «Προτοῦ πιάσω τὴν πέννα μου ζήτησα τὴ βοήθεια τῶν μεγάλων προτύπων: τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν οἰκειότητα τοῦ ὕφους καὶ τοῦ Rabelais γιὰ τὴν ἐφευρετικὴ φαντασία. Τὸ «Ταξίδι» μου ἄρχιζε στὸ Παρίσι, τραβοῦσε κατόπι κατὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, κατὰ τὴ Χίο, κατὰ τὴν Ἀθήνα. Τὰ πλαίσια ἦταν πραγματικά, τὰ γεγονότα ποὺ διαδραματίζονταν ἐντελῶς πλασματικά. Ἐδίνα δλη τὴν ἐλευθερίαν στὶς συγκινήσεις τῆς καρδιάς, στὰ τοπία — στὴ φαντασία»¹⁰⁹. Καὶ συνεχίζει ὁ Ψυχάρης μὲ πραγματικὸ κάμαρι καὶ πάλι γιὰ τὸ συνολικὸ αὐτὴ τὴ φορά ἔργο του: «Γιὰ νὰ βάλω με κατὰ μέρος κάθε μετριοφροσύνη, ἔκαμα ἔργα ποὺ παρὰ τὴ συμβολὴ τῆς Κρήτης καὶ παρὰ τὴ συμβολὴ τῆς Ζακύνθου, ἡ Ἑλλάδα δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ τὰ περιμένῃ σύντομα. Ἐχῶ ἀληθινὰ τὴ συνείδηση πὼς μέσα σὲ σαράντα χρόνια ἀπὸ τὸ Rabelais ἔφτασα στὸ Maïherbe [ἔκαμα δηλαδὴ ἔργο σὰν ἐκεῖνο ποὺ ἔκαμαν δύο σημαντικοὶ συγγραφεῖς τῆς Γαλλίας ὡς πρὸς τὴ διάπλαση τῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας] καὶ μάλιστα ἔχω τὴ συνείδηση πὼς τὴν ἀγαπημένη πρόζα ποὺ γεννιόταν στὴν Ἑλλάδα

τὴν κράτησα χωρὶς μιμήσεις, χωρὶς ξεσηκώματα μέσα στὴν ἀγκάλη μου καὶ τὴν ὕψωσα στὸ ἐπίπεδο τοῦ γαλλικοῦ πεζοῦ λόγου»¹¹⁰.

Ἐμεῖς σήμερα ἀντικρῶζοντας τὸ Ταξίδι θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πρῶτα-πρῶτα πὼς καὶ μὲ ὅλες τὶς προόδους μας πρὸς τὴ λύση τοῦ γλωσσικοῦ μας προβλήματος, τὸ κήρυγμα τοῦ Ταξιδιοῦ δὲν εἶναι ὀλοτελῶς ξεπερασμένο. Πολλὲς σελίδες του ἔχουν ἀκόμη ἀναμφισβήτητην ἐπικαιρότητα. Σὰ λογοτεχνικὸ ἀνάγνωσμα βέβαια δὲν ἱκανοποιεῖ ἐντελῶς σήμερα τὸ Ταξίδι, μολονότι κλείνει πολλὲς ἀληθινὰ συγκινημένες σελίδες. Γιὰ τὴν ἐποχὴ του ὁμοῦ ἦταν κάτι ἀληθινὰ πρωτοποριακὸ. Ἦταν ἡ ἔκφραση ἑνὸς πόνου γιὰ τὸν Ἑλληνισμό καὶ μιᾶς πίστεως στὸ μέλλον του, Ἡ ἱστορικὴ του σημασία εἶναι, νομίζω, σημαντικὴ. Καὶ ἡ συμβολὴ του γιὰ τὴ δημιουργία πεζοῦ λόγου στὴν Ἑλλάδα ἀναμφισβήτητη. Γι' αὐτὸ καὶ πρέπει νὰ μείνῃ ἕνα κείμενο σεβαστὸ μέσα στὴν πνευματικὴ ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ.

Γιὰ νὰ κατανοήσωμε βαθύτερα τὴν ἰδιοτυπία τοῦ Ταξιδιοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴ μορφή ἀρκετῶν ἄλλων γραφτῶν τοῦ Ψυχάρη, δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε τοῦτο: πὼς ὁ Ψυχάρης ἤθελε νὰ εἶναι ἐπιστήμονας μαζί καὶ λογοτέχνης. Ἐπειτα πρέπει νὰ ἔχωμε ὑπ' ὄψην μας ὅτι γιὰ τὸν Ψυχάρη ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ ἕνα ἐνιαῖο σύνολο καὶ ὅτι οἱ ἱκανότητές του μόνο τεχνητὰ ξεχωρίζονται. Ὁ Ψυχάρης ἐπίστευε ὅτι καὶ ὁ λογοτέχνης καὶ ὁ ἐπιστήμονας ἔχουν συχνὰ ἀνάγκη ἀπὸ τὶς ἴδιες ἀρετές: τὴ φαντασία, τὴ διαίσθηση καὶ τὸ ἀναλυτικὸ πνεῦμα, τὴ συνδυαστικὴ δύναμη καὶ τὸ ἴδιο ποσοδὸ ἔργασίας γιὰ νὰ ἐπιτύχουν τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ ἀναζητοῦν. Τὸ ἔργο τοῦ λογοτέχνη δὲν τὸ ἀντιλαμβάνεται ἐπιπόλαια ὁ Ψυχάρης. Παράλληλα ἐκτιμᾷ ἰδιαίτερα τὴν ἐρευνητικὴ τοῦ ἐπιστήμονα, τοῦ σοφοῦ. Δὲν ἀποκαλύπτει τὰ γεγονότα μόνος ὁ ἐπιστήμονας, οὔτε ἡ φαντασία εἶναι δῶρο μονάχα τοῦ ποιητῆ. Ὁρίζοντας τὴ φαντασία ὁ Ψυχάρης μᾶς εἶπε¹¹¹ πὼς εἶναι «μιά κάποια ἱκανότητα ποὺ μπορεῖ μ' αὐτὴν ὁ ποιητὴς καὶ νὰ ἀντιλαμβάνεται καὶ συνάμα νὰ συνταιριάζῃ σὲ ἕνα καινούργιο σύνολο τὶς πολλαπλὲς καὶ διαφορετικὲς ἀπόψεις τῶν πραγμάτων, τὰ ἀλληλοσυγκρουόμενα συναισθήματα, τὶς ἰδέες ἐκεῖνες ποὺ ἡ

108. Σελ. 1317-8.
109. ὁ. π. 1318.

110. ὁ. π. 1319.

111. *Autour de la Grèce*, 1895, σελ. v.

μὴ ἀποκλείη τὴν ἄλλη. Ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐπιστήμονα ἢ διάνοια, προσθέτει, ἔχει ἀκριβῶς τὴν ὑποχρέωση κάθε στιγμῆς νὰ εἶναι ὅσο χρειάζεται ξυπνητὴ γιὰ νὰ τρέχη σ' ὅλα τὰ γεγονότα τὰ διασπαρμένα στὴν ἱστορία καὶ νὰ ξαναβρίσκη τὴν ἀρμονία τους. Ἡ διανοητικὴ προσπάθεια εἶναι τὸ ἴδιο ἐντονη καὶ εἰς δύο πλευρές. Ἡ δημιουργία δὲν εἶναι καθόλου μικρότερη. Ὁ Λαμαρτίνος ποὺ δημιούργησε τὴ συναισθηματικὴ ποίηση δὲν εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ τὸ Renan ποὺ δημιούργησε τὸ Χριστό».

Ὁ Ψυχάρης λοιπὸν ἐπιδιώκοντας νὰ ἐπιτύχη στὸν ἑαυτὸ του μὴ πῶς ἀνθρώπινη ἐκδήλωση, μὴν ἀληθινὰ ἀνθρώπινη ὀλοκλήρωση καλλιεργοῦσε καὶ τὴ λογοτεχνία καὶ τὴν ἐπιστήμη. Συχνὰ μάλιστα τὴς καλλιεργοῦσε καὶ τὴς δυὸ μαζί. Μαρτύρια ὄχι μόνον ποικίλα ἄρθρα του ποὺ ξεφεύγουν τὸ αὐστηρὸ ἐπιστημονικὸ ὕφος καὶ τὴν αὐστηρὴ ἐπιστημονικὴ συγκρότηση, ἀλλὰ καὶ τὸ ἴδιο τὸ Ταξίδι, ποὺ εἶναι μαζί λογοτεχνικὸ κείμενο, ἰδεολογικὸ κήρυγμα καὶ ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ ἐπιστημονικὴ πραγματεία. Εἶναι χαρακτηριστικὰ στὸ σημεῖο αὐτὸ τὰ ἐξομολογητικὰ λόγια τοῦ ἴδιου τοῦ Ψυχάρη. Θεωροῦσε μεγάλη ἀνακούφιση γιὰ τὸ πνεῦμα του νὰ μπορῆ νὰ μεταπηδᾷ ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ

δημιουργία στὴν ἐπιστημονικὴ συγγραφή. «Τὸ ὁμολογῶ, μᾶς λέει¹¹³, μὴ ἀκατανίκητη κλίση μὲ τραβᾷ καὶ πρὸς τὴς δύο... Ἀγαπιοῦνται τόσο βαθιὰ ποὺ κατάντησε νὰ γίνουν ἓνα μέσα στὸ πνεῦμα μου. Δὲν τὴς ξεχωρίζω πιά τόσο μοῦ φαίνεται πῶς εἶναι τὸ θέλημα τῶν τῶν, τόσο νομίζω πῶς καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη ἔχουν τὴς ἴδιες ἀξιώσεις ἀπὸ τὴ σκέψη μου. Δὲν κάνω πιά διάκριση ἀνάμεσα ἐπιστήμη καὶ λογοτεχνία».

Ὁ Ψυχάρης στάθηκε μὴ ἥρωικὴ φύση. Τὸ ἰδανικὸ του τὸ εἶχε πολὺ ψηλὰ τοποθετήσει. Μὲ ὅλη τὴ δύναμη ποὺ βρίσκονταν στὴ διάθεσή του ἀνέβαινε τὸν ἀνηφορικὸ δρόμο ποὺ ὀδηγοῦσε στὸ ἰδανικὸ του. Ἴσως ὁ ὀδοιπόρος νὰ ἔμεινε στὰ μισὰ τοῦ δρόμου ἴσως δηλαδὴ ὁ Ψυχάρης νὰ μὴ στάθηκε τόσο σημαντικὸς λογοτέχνης ὅσο σημαντικὸς ἐπιστήμονας. Αὐτὸ σημαίνει ἀπλῶς πῶς ἡ δυναμικότητά του δὲν ἦταν ἀπεριόριστη. Πάντως τὸ ἰδανικὸ του ἦταν πραγματικὰ δυσκολοπλησίαστο. Εἶναι μάλιστα ἀρκετὸ ποὺ καὶ μὲ τὴν ἐπιστήμη του καὶ μὲ τὴ λογοτεχνία του στάθηκε — καὶ μὲ ὅλες τὴς ὑπερβολές καὶ μὲ ὅλες τὴς ἀδυναμίες του — ἀληθινὸς δάσκαλος καὶ φωτεινὸς ὀδηγητὴς τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ.

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ

Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

112. δ. π.

